

ББК ТЗ(4УКР 55)624.9-75,01

МАТЕРІАЛИ ДІЛОВОДСТВА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ*О.В. Літвінюк***АНОТАЦІЯ**

Стаття присвячена висвітленню можливостей діловодної документації для реконструкції повсякденного життя населення Донбасу в роки війни. Розглядаються основні види діловодства характерні для даного періоду. Дається комплексний аналіз цього виду джерел, а також виокремлюються основні питання повсякденного життя представлені на сторінках офіціозів. Зазначено, що використання таких документів, порівняння повідомлень радянських та окупаційних органів дозволяють відтворити духовну атмосферу часів Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: Діловодство, повсякденне життя, офіціози, звіти, протоколи.

Тема повсякденності є дуже актуальною в сучасній науці. Особливий інтерес представляє повсякденне життя населення у переломні моменти історії, прикладом чого може служити Друга світова війна та її складова – Велика Вітчизняна. Війна несе не тільки руйнівні тенденції, але, водночас, виступає механізмом накопичення нового досвіду, вироблених нових моделей поведінки, трансформації життєвих та духовних орієнтирів, які продовжують надавати стійкого впливу на людину та суспільство в мирні часи.

Ще більш пекучою проблемою є виявлення та вивчення джерел з історії повсякденності. Таких досліджень дуже мало, а комплексного аналізу джерел радянського повсякдення в період Великої Вітчизняної війни взагалі не має.

Діловодна документація – найбільший за обсягом комплекс джерел. Діловодні матеріали – вид історичних джерел, функцією яких є документаційне обслуговування різноманітних управляючих систем (державні органи влади та управління, промисловість, банківська система тощо).

Вклад у дослідження офіційних документів з історії радянського повсякдення зробили такі вчені як В. І. Дашичев [1], В. Косик [2]. Що стосується саме Донбасу, то можна назвати таких дослідників як А. В. Фомін [3], В. І. Абакумова [4], І. С. Тарнавський [5], І. М. Грідіна [6]. Вони у своїх працях виклали, хоч і досить опосередкований, аналіз діловодної документації, яка висвітлює соціальну сферу, релігійне життя, умови побуту, культурно-освітній розвиток в регіоні в період німецько-фашистської окупації. А. В. Фомін та В. І. Абакумова охарактеризували основні збірки документів, які стосуються саме сфери матеріального та духовного життя.

Українська дослідниця О.А. Колястрок зауважує: «Офіційні акти, розпорядчо-нормативні, виробничо-ділові документи, ділове листування проливають світло на масову повсякденність трудового процесу, суспільного життя, стосунків між різними владними і громадськими інститутами. Офіційні документи необхідні, без них історик втратить загальну мапу дослідження, зіб'ється на манівці дрібниць, випадків, нетиповостей і виключень» [7].

Існуючу джерельну базу з проблеми, яка розглядається у даному дослідженні, умовно можна розділити на кілька груп. До першої групи належать видані у різні періоди збірники документів і матеріалів загальносоюзного та республіканського масштабу (складається передусім з документів керівництва держав, міністерств, відомств, військових інституцій рейху, звітів радянських підпільних партизанських та

партійних органів, надзвичайної комісії з встановлення збитків) [8-12 та ін.]. Абсолютна їх більшість опублікована у радянський період, що і визначило принцип підбору документів до них.

З початком незалежності в Україні видана укладена В. Косиком тритомна збірка німецьких архівних матеріалів [13]. Проте присвячена вона переважно проблемі висвітлення діяльності ОУН та УПА в роки Другої світової війни. Лише частина з репрезентованих джерел стосується окупаційного режиму на Донбасі, становища та настроїв населення, політики нацистів щодо соціальної сфери. Деяку інформацію про повсякденне життя регіону в роки окупації містить збірник документів, присвячений діяльності ОУН – УПА, упорядкований В. Сергійчуком [14]. Крім того, в кожній з досліджуваних нами областей видані збірки документів, які відображають події війни у даному регіоні на основі документів місцевих, як правило, партійних архівів. Їх можна виділити в окрему підгрупу друкованих джерел оскільки вони відображають їх краєзнавчу специфіку [15-17].

Важливою підгрупою є опубліковані матеріали судових процесів над нацистськими злочинцями [18, 19]. Вміщені в них матеріали висвітлюють не лише сам судовий процес, але й ілюструють різноманітні питання, діяльність і погляди керівництва гітлерівської Німеччини, на конкретних прикладах характеризують злочинну, антилюдську політику та заходи щодо її втілення.

Другу велику групу джерел становлять неопубліковані документи і матеріали. Сюди входять матеріали, що зберігаються у Державному архіві Донецької області. На жаль, велика частина документів втрачена в роки війни. Це дещо обмежило інформативність матеріалів, що містяться в архіві.

На наш погляд, весь комплекс використаних документів дав змогу дотримуватися основних принципів історичного дослідження, зокрема принципу об'єктивності. За допомогою архівних та опублікованих матеріалів був проведений комплексний аналіз діловодної документації, яка висвітлює повсякденне життя населення Донбасу в період нацистсько-фашистської окупації.

Діловодна документація виникає в процесі практичної діяльності підприємств та організацій при виконанні ними своїх функцій в області управління або виконання суспільними організаціями покладених на них обов'язків.

Ця група джерел містить документи поточного діловодства центральних та місцевих органів влади. Це інформаційні звіти, доповіді, донесення, протоколи засідання, листування, довідки органів виконавчої влади. Вони зберігаються в архівах і майже не публікуються. Документація Сталінської та Ворошиловградської обласних рад депутатів трудящих, обласних відділів у справах репатріації, культурно-освітніх установ, відділів комунального господарства, уповноважених Ради у справах Російської православної церкви при Раді міністрів СРСР та Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР – мають велике значення при вивченні повсякденного життя. Діловодна документація, передусім звіти, дають змогу простежити, як виконувалися нормативні розпорядження на місцях, дізнатися про реальний стан речей у різних сферах життєдіяльності людей. Наприклад, у документах Сталінського обласного відділу житлово-комунального господарства міститься багато інформації про стан ЖКГ під час війни, рівень розвитку системи комунальних послуг, забезпечення людей житлом, тощо. Інформація про організацію дозвілля та свят населення регіону міститься у діловодній документації відділів культурно-освітніх установ. Проблемами релігійного життя опікувалися уповноважені у справах Російської православної церкви та релігійних культів. Серед їх діловодної документації можна знайти багато цікавої інформації про духовне життя радянських людей, яку лише зараз починають вводити до наукового обігу.

Віросповідна політика держави здійснювалася спеціально для цього створеними при РНК СРСР виконавчими органами, які мали своїх представників в союзних та автономних республіках, краях та областях. Починаючи з середини 1940-х років це були: Рада у справах Російської православної церкви (1943 р.) та Рада у справах релігійних культів (1944 р.). Їх діяльність створила величезний комплекс документів.

Діловодна документація місцевих органів влади широко представлена у фондах Державного архіву донецької області. Так, проблему організації охорони здоров'я населення висвітлюють фонди Р-1608 [20] (що містить документи про систему охорони здоров'я, кількість лікарів та обслуговуючого персоналу у лікарняних установах, накази з організації дитячих садків та ясел, продовольчого забезпечення населення, виконання оперативного плану лікарнями та поліклініками міста тощо), Р-1815 [21] (у якому збереглися документи, що висвітлюють проблему браку медикаментів, платність медичних послуг, організації курсів в Юзівці для завершення освіти студентами медичного інституту), Р-1594 [22] (у фонді зберігаються документи щодо харчування хворих, акт ревізії лікарні, висновки та пропозиції по ньому, наказ Юзівської міської управи по затвердженню міського бюджету), Р-1866 (містить документи щодо організації охорони здоров'я у місті, стану лікарень та обслуговування ними населення, наряди на отримання продовольства зазначеною установою) [23], Р-1590 (в якому збереглися звіти, розпорядження головного лікаря, господарські документи) [24]. Характерним є й те, що у фондах містяться документи, які стосуються не лише названої установи – фондоутворювача, але й системи охорони здоров'я населених пунктів в цілому.

Документи, що висвітлюють діяльність закладів освіти та культури області, в основному містять такі фонди, як Р-1597 [25] та Р-1738 [26]. У першому з них міститься аналіз показників роботи шкіл Слов'янського району Сталінської області як кількісних, так і якісних (кількість та кваліфікація вчителів, успішність та якість навчання учнів, кількість навчальних закладів і охопленість ними дітей шкільного віку, навчальна програма початкових шкіл та ін.). Тут же до послуг дослідника розпорядження керівництва району, начальника відділу народної освіти. Названі фонди висвітлюють функціонування клубів, театрів, бібліотек, містять наказ верховного командування вермахту про медичне страхування. У другому з названих фондів містяться документи, що висвітлюють діяльність сільських та районних клубів, а також джерела з фонду Слов'янського міського відділу освіти. Досить змістовним є фонд Українського музичного драматичного театру м. Юзівки Р-1580 [27]. Він містить документи як з господарської діяльності театру, складу трупи, так і програм концертів та виступів. Менш інформативним є фонд Центральної обласної бібліотеки м. Юзівки, життя в якій ледь жевріло.

Найбільш цікавими для висвітлення питань соціального забезпечення цивільного населення є фонди Р-1606 [28] та Р-1796 [29]. Вони дозволяють скласти уявлення про господарську діяльність цих організацій, послуги, які надавалися ними населенню. Багатьох питань функціонування житлово-комунальної сфери, розподілу бюджетних фондів, окремих сторін діяльності освітніх закладів стосуються фонди Р-1612 [30], Р-1589 [31].

Відображає діловодство і ціни на харчування, вони встановлювалися відповідними розпорядженнями. У м. Сталіно на 20.09.1942 р. стакан пшениці коштував 11 крб., кукурудзи–8 крб., білого борошна–15 крб., курка–100 крб., кг. картоплі–10 крб. Робітник на свою зарплатню міг придбати лише кілька хлібин (середній заробіток наприкінці 1942 р. становив близько 500 крб.) [32]. У доповідях оперативних команд зазначалося щоденне зростання смертності від голоду [33]. Командування вермахту робило спроби регулювати ціни. У травні 1942 р. воно видало окреме розпорядження, підписане командувачем тиловим військовим командуванням

«Південь» генералом піхоти фон-Роквуес про заборону їх підвищення. У ньому, зокрема, відзначалося: «ціни на товар будь-якого роду, особливо на товари широкого вжитку, на всі товари сільського господарства, кустарного і промислового виробництва, на транспортування вантажів, як і зарплатня, що існували до 10 червня 1941 р., вважаються граничними. Кожне перевищення цього рівня заборонено...[34].

За свідченням документів німецькою окупаційною владою здійснювалася і соціальна допомога, яка передбачалася кожній з пільгових верств населення. Насамперед, наймасовіша в усі часи категорія населення, що потребує соціального забезпечення – пенсіонери за віком. Ум. Маріуполь Сталінської області пенсійне забезпечення для інвалідів усіх груп, пенсіонерів за віком, родинам, що втратили годувальника, або годувальник яких був призваний до Червоної Армії, запроваджувалося лише з 1-го квітня 1943 р. згідно з постановою № 48 міського голови від 10 березня 1943 р. [35]. До виходу цієї постанови допомога надавалася одноразово.

Відбився у документах місцевих органів влади і розвиток освіти. Для малозабезпечених родин інколи надавалася знижка при сплаті послуг ясел та садків. Наприклад, постановою міського голови Маріуполя «Про безкоштовне утримання дітей малозабезпечених батьків в яслах» відділу охорони здоров'я надавалося право звільняти такі сім'ї від сплати коштів за утримання дітей у яслах міста [36].

Також на сторінках діловодної документації можна знайти питання функціонування мови в нашому регіоні. У вересні 1941 р. діячі з міністерства окупованих східних областей підготували «Записку з українського питання» [37]. В ній підкреслювалося, що Україна мусить стати сильною противагою Росії. Мету третього рейху вони бачили в тому, щоб відтіснити Росію від Європи «раз і назавжди». Для здійснення цього завдання необхідно перенести кордон України з Росією далеко на схід. А оскільки на території Донбасу всі великі міста русифіковані, тут належало провести українізацію. Остання, як і здійснення відведеної Україні політичної ролі, стане можливою лише тоді, коли вдасться створити Україну «з сильно вираженою національною самосвідомістю». Викладена у вказаному документі концепція Розенберга та його апарату в «українському питанні», з огляду на протилежну позицію Гітлера, не могла бути реалізована у повному обсязі [38]. Здебільшого ця позиція виявлялася у формальних ознаках, таких як використання української національної символіки органами місцевої влади. Мабуть у руслі цього документу діяло німецьке командування, видаючи настанови такого характеру, зокрема: «Ворошиловградська фельдкомендатура 17 жовтня 1942 р. повідомляє Ворошиловградську міську управу, що в районах, які раніше належали до Ворошиловградської області, українська мова є державною» [39], або «Пропонується всім відділам міської управи та підлеглим їм установам, підприємствам та організаціям проводити листування виключно німецькою або українською мовами. Листування російською мовою міська управа приймати не буде, а особи, що не бажають провадити листування українською мовою, будуть звільнятися» (з наказу бургомістра м. Маріуполя) [40].

Про неоднозначність ситуації з мовою свідчать донесення військових інституцій керівництву вермахта. В одному з них зазначається: «серед українців широко представлені прагнення до запровадження української мови в якості державної. Таку заявку подав, наприклад, районний керівник Дебальцево. Однак у зв'язку з великим прошарком російського населення затвердження української мови в якості єдиної державної мови зіштовхнеться з великими труднощами» [41]. Отже, як свідчать документи, нацисти інколи сприяли поширенню вживання української мови.

Величезний інтерес для дослідження повсякденного життя населення Донбасу представляють умонастрої громадян. Якщо зважати на особливі умови війни, то саме тоді настрої, морально-психологічний стан населення на окупованій території Донецької області, як для радянської, так і для окупаційної влад мали величезне

значення, адже від ступеня лояльності до влади залежав результат війни. У монографії дослідниці повсякденного життя сталінської Росії Ш. Фіцпатрік «Повседневній сталинізм» є розділ під назвою: «Розмови і ті, хто їх слухав» [42]. «Радянська влада побоювалася дозволяти громадянам безконтрольно висловлювати на людях свою думку по важливих державних питаннях, – пише авторка. – У той же час, їй надзвичайно хотілось знати, що думає народ» [43].

Влада достатньо регулярно відстежувала такого роду інформацію. Її збором, як правило, займалися партійні органи (апарат ЦК ВКП(б)), спеціальні підрозділи органів внутрішніх справ і державної безпеки (НКВС), Головне політичне управління Червоної армії, Центральний та республіканські штаби партизанського руху, місцеві органи окупаційної влади рейхскомісаріату «Україна», військові підрозділи зони військової адміністрації.

Цінність подібного роду джерел для реконструкції почуттів, думок, настроїв людей не викликає сумнівів, але постає питання про ступінь їх репрезентативності. Ш. Фіцпатрік зауважує, що «зазвичай зведення НКВС існували для того, щоб повідомити про погані новини...» [44]. Документи свідчать, що інформація органів безпеки фіксувала перш за все наявність крамоли в суспільстві, відхилення від загальноприйнятої думки.

І навпаки, дані, які містяться у звітах обкомів, не завжди адекватно відображають картину життя в регіоні. Для інформації, яка подавалася наверх місцевими партійними органами, характерне прикрашення дійсності. На місцевому рівні документи готували висуванці, які походили з народу. Їм було простіше скористатися вже готовими шаблонами, статтями з місцевих газет, ніж серйозно обміркувати стан справ на місцях і самостійно шукати відповіді. До того ж невідповідність їх доповідей генеральній лінії могло серйозно ускладнити їм життя. В цьому крилася одна з головних причин швидкої стандартизації, нівелювання стилю таємних донесень, його формального зближення з офіційною пропагандою [45].

Отже, інформація, яку ми отримуємо з подібного роду джерел не може повною мірою відбивати об'єктивний стан речей, адже вплив суб'єктивних чинників досить вагомий. Але використання таких документів, порівняння повідомлень радянських та окупаційних органів дозволяють відтворити духовну атмосферу часів Великої Вітчизняної війни.

Таким чином, комплекс ділових документів радянських центральних та місцевих органів державної влади є дуже цінним. Без них ефективно дослідження повсякденного життя радянських людей в роки війни було б неможливим. Проте лише цих документів для вивчення зазначеної проблеми недостатньо.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена освітленню можливостей делопроизводственной документации для реконструкции повседневной жизни населения Донбасса в годы войны. Рассматриваются основные виды делопроизводства характерные для данного периода. Дается комплексный анализ этого вида источников, а также выделяются основные вопросы повседневной жизни представленные на страницах официозов.

Ключевые слова: материалы делопроизводства, повседневная жизнь, официозы, отчеты, протоколы.

SUMMARY

The article is dedicated to highlighting the opportunities of clerical documentation for reconstruction of the daily life of Donbas region's population during the war. The main types of clerical work which are specific for this time are reviewed. It is given the comprehensive

analysis of this type of sources and the main challenges of the daily life, represented on the pages of officialdom are highlighted.

Key words: record-keeping, the daily life, official information, reports, protocols.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Дашичев В. И. Стратегия Гитлера – путь к катастрофе, 1933 – 1945: ист. очерки, документы и материалы: в 4 тт. / В. И. Дашичев. – М., 2005. – Т.3.: Банкротство наступательной стратегии в войне против СССР, 1941 – 1943. – 2005. – 608 с.
2. Україна в Другій світовій війні у документах: в 4-х тт. / Зібрав і впорядкував В. Косик; Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів: ІУ, 1997 – 2000. – Т.1. – 1997. – 382 с.; Т.2. – 1998. – 384 с.; Т.3. – 1999. – 382 с.; Т.4. – 2000. – 367 с.
3. Фомін А. В. Вплив нацистської окупації на соціальну сферу України 1941-1943 рр. (За матеріалами Донецької, Луганської, Харківської обл.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ А. В. Фомін ; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2007. – 247 с.
4. Абакумова В. І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941 - 1943): дис. ....канд. іст. наук: 07.00.01/ В. І. Абакумова; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2004. – 214 с.
5. Тарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941 - 1943 рр.): дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук (07.00.01) / І. С. Тарнавський ; Донецький державний університет. - Донецьк, 1999. – 223 с.
6. Грідіна І. М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.): Монографія / І. М. Грідіна; Донец. нац. ун-т, Іст. ф-т. – Донецьк, 2010. – 418 с.
7. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. А. Коляструк. – Харків, 2008. – С. 49.
8. Анатомия агрессии. Новые документы о военных целях фашистского германского империализма во второй мировой войне / Сост. Л. Л. Зактрегер, Г. В. Кычаковой, А. Л. Ларионова – М., 1975. – 319 с.
9. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945: документы и материалы: в 3 т. / Сост.: Д. Ф. Григорович (рук.) и др. – 2-е изд. - Киев, 1985. – Т.1: Украинская ССР в период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. - 18 ноября 1942 г.). – 1985. – 518 с.
10. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Упоряд. В.М. Нем'ятий та ін. – К., 1986. – 265 с.
11. Німецько - фашистський окупаційний режим на Україні : Зб. докум. і матеріалів / Упоряд. А. А. Батюк та ін. ; Ін-т історії партії ЦК КП України. – К., 1963. – 488 с.
12. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.) / Под общ. ред. Е. А. Болтина. – 3-е изд. – М., 1985. – 325 с.
13. Україна в Другій світовій війні у документах: в 4-х тт. / Зібрав і впорядкував В. Косик. – Львів: ІУ, 1997 – 2000. – Т.1. – 1997. – 382 с.; Т.2. – 1998. – 384 с.; Т.3. – 1999. – 382 с.; Т.4. – 2000. – 367 с.
14. Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К., 1996. – 496 с.

15. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны : (1941-1945 гг.) : Сб. док. и материалов / Сост.: А. В. Грушко и др. ; Редкол.: Е. Д. Клерфон (отв. ред.) и др.; – Донецк, 1982. – 310 с.
16. Луганщина в годы Великой Отечественной войны. 1941 -1945 гг. Сборник материалов и документов / Сост. А. М. Бурлаков, Н. А. Буцько, В. Е. Вилисова и др.; – Донецк, 1969. – 375 с.
17. Сусликов В. Є., Титаренко Д. М. Горлівка в період Великої Вітчизняної війни та перші повоєнні роки (1941 - 1950): історичний нарис та джерела / В. Є. Сусликов, Д. М. Титаренко. – Донецк, 2010. – 505 с.
18. Нюрнбергский процесс: в 8 тт. / Отв. ред. А. М. Рекунков – М., 1987 – 1990.
19. СС в действии. Документы о преступлениях СС / Пер. с нем. А. Ларионова и Р. Володина; Под ред. М. Ю. Рагинского.– М., 1968. – 624 с.
20. Держархів Донецької обл., ф. Р. - 1608, оп. 1, спр. 3.
21. Там само, ф. Р. - 1815, оп. 1, спр. 2.
22. Там само, ф. Р. - 1595, оп. 1, спр. 1.
23. Там само, ф. Р. - 1866, оп. 1, спр. 1.
24. Там само, ф. Р. - 1590, оп. 1, спр. 1.
25. Там само, ф. Р. - 1597, оп. 1, спр. 4.
26. Там само, ф. Р. - 1738, оп. 1, спр. 6.
27. Там само, ф. Р. - 1580, оп. 1, спр. 5а.
28. Там само, ф. Р. - 1606, оп. 1, спр. 1.
29. Там само, ф. Р. - 1796, оп. 1, спр. 3.
30. Там само, ф. Р. - 1612, оп. 1, спр. 2.
31. Там само, ф. Р. - 1589, оп. 1, спр. 1.
32. Там само, ф. Р. - 1612, оп. 1, спр. 4.
33. Преступные цели – преступные средства: документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.) / Сост. Г. Ф. Заставенко (рук.) и др. ; под общ. ред. Е. А. Болтина, Г. А. Белова. – Москва, 1963. – С. 216.
34. Распоряжение о запрещении повышения цен // Донецкий вестник. – 1942. – 7 мая.
35. Держархів Донецької обл., ф. Р. - 1608, оп. 1, спр. 7, арк. 16.
36. Там само, ф. Р. - 1608, оп. 2, спр. 1, арк. 10.
37. Культурне будівництво в Українській РСР, червень 1941 - 1950: зб. док. і матеріалів / Упоряд. А. І. Бичкова та ін. ; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.) та ін.; Головне арх. упр. при Раді Міністрів УРСР. – Київ: Наук. думка, 1989. – С. 320.
38. Коваль М. В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів / М. В. Коваль // УІЖ. – 1993. – № 9. – С. 13 – 28.
39. Луганщина в годы Великой Отечественной войны. 1941 -1945 гг. Сборник материалов и документов / Сост. А. М. Бурлаков, Н. А. Буцько, В. Е. Вилисова и др. ; Редкол.: В. В. Шевченко (рук.) и др.. – Донецк, 1969. – С. 119.
40. Держархів Донецької обл., ф. Р. - 1866, оп. 1, спр. 1, арк. 7.
41. Там само, ф. Р. - 1589, оп. 1, спр. 1, арк. 25.
42. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. – М., 2001. – С. 197 – 227.
43. Там само. – С. 197.
44. Там само. – С. 198.
45. Грациози А. Новые архивные документы советской эпохи: источниковедческая критика / А. Грациози // Отечественные записки. – 2008. – № 4(43). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/?ozid=45&oznumber=4>.

Надійшла до редакції 16.03.2013 р.